5/76

رسالہ

حروف مفردہ و مرکبہ

بر صنائع لفظی و معنوی

اردو و فارسی

رسالہ

حروفِ مفردہ و مرکبہ

مرتبہ

سیّد نور الحسن صاحب ٹیچر ایم اے او کالج علی گڑھ

باہتمام محمد مقتدی خاں شروانی

در مطبع انسٹی ٹیوٹ علی گڑھ طبع گردید

بار دوم　　جملہ حقوق محفوظ　　قیمت فی جلد

رسالہ

صنائع لفظی و معنوی

یہ رسالہ بھی جناب مولوی سید نورالحسن صاحب (مؤلف رسالہ ہذا) کا تالیف کردہ ہے جس میں نہایت مختصر اور سہل و قریب الفہم طریقہ سے فارسی اور اُردو صنائع لفظی و معنوی کو طلبا کے ذہن نشین کرنے کی کوشش کی گئی ہے۔ اور یقین ہے کہ یونیورسٹی وغیرہ کے امتحانات کے لئے جن طلبا کو صنائع لفظی و معنوی کو یاد کرنا ہوتا ہے وہ اس رسالہ کو نہایت مفید پائیں گے۔ قیمت چار آنہ

ملنے کا پتہ:۔

مولوی سید نورالحسن صاحب

انگلش ہاؤس۔ کالج علی گڈھ

یا رافع یا مجیب

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

نحمدہٗ و نصلی علیٰ رسولہ الکریم

حروف

حروف مفردہ | حروف مرکبہ

حروف متصلہ | حروف منفصلہ

اے عزیز! لفظ موضوع را در فارسی کلمہ می گویند و کلمہ بر سہ قسم است اسم فعل حرف۔ اسم آں است کہ معنی در ذات خود مستقل دارد و ہیچ زمانہ ازاں معلوم نشود۔ و فعل آں است کہ معنی ہم دارد و یکے از ازمنۂ ثلاثہ ہم ازاں مفہوم گردد الّا حرف آں است کہ نہ معنی مستقل دارد و نہ ہیچ زمانہ ازاں فہمیدہ شود۔ و عبارت است از حروف تہجی و نیز از

الفاظیکه قابلیت مسند و مسند الیه شدن ندارد خواه دو حرفی بود خواه سه حرفی یا زیاده ازاں و برائے ربط کلام به تحریر و تقریر مستعمل شوند چوں از مکان به مدرسه رفتم اگر لطف حق شامل حال است کار من بانجام خواهد رسید۔

فصل اول در بیان حروف تہجی و مفردہ

حروف تہجی در عدد سی و دو هستند که هشت ازیں مخصوص به عربی اند۔ شرف الدین علی گفته

قطعه

هشت حرف است آنکه اندر پارسی ناید همی ✤ تا نیاموزی نباشی اندریں معنی معاف

بشنو از من تا کدام است آں حروف و یاد گیر ✤ ثا و حا و صاد و ضاد و طا و ظا و عین و قاف

و چار حرف خاصه زبان فارسی است۔ شاعرے گوید مثنوی:

حرف مخصوص فارسی شد چار ✤ چ و پ ژ و گ اے مختار ✤

و حروف آ۔ ب۔ ت۔ خ۔ ش۔ ک۔ م۔ ن۔ و۔ ہ۔ ی کثیر المعانی اند و مبتدی را باید که خوب یاد گیرد و بالله التوفیق۔

الف

معنی	مثال
فاعل[1]	دانا۔ بینا۔ کوشا۔ گدا[2]
	ع جهد کن و با مردم دانا بنشیں
متکلم[3]	جانا۔ عزیزا۔ یعنی جان من۔ عزیز من
	ع ملاذا۔ مکرما باید سلامت
اتصال[4]	دمادم۔ شباشب۔ ع لبالب است زخون جگر پیاله ما
نسبت	آشکارا[5] بمعنی منسوب به آشکار یعنی آشکار

[1] بعد صیغه امر آید
[2] گدا بمعنی گدائی کننده [illegible] رساله عبدالواسع
[3] [illegible]
[4] [illegible]
[5] [illegible]

۲

مثال

معنی — چوں حکم تو گردد آشکارا ۔ کس را بچرا و چوں چہ یارا

عطف[1] شبا روز ۔ تگا پو ۔

میکر و بپائے جان تگا پو ۔ چوں قطرۂ اشک در رہ او

دعا[2] دہاد ۔ شواد ۔ میراد

بماناد آن دوست کو دوستاں را ۔ غذائے دل و راحتِ جاں فرستد

مفعول[3] پذیرا ۔ بنز د شوخ بیباک و دل آزار ۔ پذیرا باد جرم عاشق زار

زاید[4] اسکندر ۔ گفتا ۔

کثرت[5] خوشا ۔ بسا ۔ بسا نام نیکوئے پنجاہ سال ۔ کہ یک نام زشتش کند پایمال

خوشا وقت شوریدگاں غمش ۔ اگر ریش بیند و گر مرہمش

تحسین کلام[6] ساقی بدہ بشارت پیران پارسا را یعنی پیران پارس را

قسم[7] حقا ۔ حقا کہ با عقوبت دوزخ برابر است

رفتن بپائمردی ہمسایہ در بہشت

ندبہ[8] دریغا ۔ حسرتا ۔ ع ۔ دردا کہ شفا نشد نصیبم

ندا[9] شاہا ز کرم برمن درویش نگر ۔ برمن منگر بر کرم خویش نگر

مصدر[10] خوانا ۔ پہنا ۔ ژرفا ۔

یکے قطرہ باراں ز ابرے چکید ۔ خجل شد چو پہنائے دریا بدید

لیاقت[11] خوانا ۔ یعنی لائق خواندن

انحصار[12] سراپا ۔ یعنی از سر تا پا

---

[1] در میان دو کلمہ متغایر و متضاد آید

[2] قبل از دال و صیغہ امر غائب و نہی غائب واقع شود

[3] بعد صیغہ امر آید

[4] در اول اسم و آخر فعل

[5] در آخر اسما آید

این الف ہم زائد است

۳

[6] تحسین کلام در آخر اسما آید

[7] در آخر اسما آید

[8] در مقام مصیبت و اندوہ و حسرت در آخر لفظ نوحہ و بکار آرند

[9] در آخر کلمات لاحق کنند

[10] در آخر اسما می آید

[11] بعد صیغہ امر آید و آں صیغہ را بمعنی مصدر گردانند و معنی لیاقت پیدا کند

[12] کہ درو حصر یافتہ شود

معنی	مثال
ربط[1]	آں جام کہ از رائے منیر تو فلک ساخت • زوداکہ کند غنچہ گل شہرت جم را
اشباع[2]	امادہ ۔ وآمادہ ۔ افتاد و اُوفتاد ۔ استاد وایستاد
لقب[3]	صابا ۔ خاقانیا ۔ ؎ خاقانیا اگر تو سخن نیک دانیا پندے بگویمت بشنو رائگانیاں
تحقیر[4]	ع کہ چوں رزم آرد برہنہ تنا

فاعل ۔ تکلم ۔ اتصال و نسبت و عطف و دعا
مفعول و زاید ۔ کثرت و تحسین ۔ قسم ۔ ندبہ ۔ ندا
مصدر ۔ لیاقت ۔ انحصار و ربط اے صاحب تمیز
از بہر اشباع و لقب ۔ تحقیر ہم ۔ آرند نیز

مشق

خدایا رحم کن ۔ خانہ اش آباد باد ۔ او چشم بینا و گوش شنوا دارد ۔ در شبا روز ایں کار کنم بدا کسیکہ از خدا نمی ترسد ۔ گفتا چہ کنم ۔ کاسہ لبا لب است ۔ دوست زیرک و دانا گزیں ۔

ع ہر چہ بادا باد ما کشتی در آب انداختیم

ع خداوندا تو غفار و غفوری   ع جہاں آفریں بر تو رحمت کناد

؎ شہا شہر یارا سرسرورا   خداوندگارا جہاں پرورا

؎ خوشا ہندوستاں در رونق دیں   شریعت را کمال عز و تمکیں

حقا ۔ ربا ۔ دانا ۔ ژرفا ۔ دریغا ۔ واحسرتا

؎ خوش است عمر دریغا کہ جاودانی نیست   بس اعتماد بریں پنج روز فانی نیست

[1] یعنی الف بمعنی است باشد زودا ۔ زود است
[2] بموجب اخت فتح وضمہ وکسرہ اشباع کند ۔
[3] در آخر اعلام والقاب آرند
[4] بعد از اسم آید وحقارت ظاہر کند

فائدہ

نمبرا در عربی الفاظ کہ بروزن فعال آید الف مبالغہ دارد چوں فعال و ستار ۔

نمبر۲ فرق درمیان الف اتصال وعطف وانحصار آں است کہ الف اتصال درمیان دو کلمہ ہمجنس آید چوں لبالب والف عطف درمیان دو کلمہ متضاد آید چوں شبا روز والف انحصار باشد چوں سراپا یعنی از سر تا پا ۔ یعنی از ... تا پا

4

ے پس از مرگ جواناں گل مماناد — پس از گل در چمن بلبل مخواناد

ے نہ گریاں و درماندہ بودی و خرد — کہ شبہا ز دستِ تو خوابم نبرد

ب

معنی		مثال
استعانت[۱]	ع	بشمشیر احسان و فضلم بکشت
علت	ع	بہ نطق آدمی بہتر است از دواب
صحبت[۲] و معیت	״	بخرمی و بخیر آمدی و آزادی
عوض	ے	بدنیا توانی کہ عقبیٰ خری — بخر جان من ورنہ حسرت بری
از	ع	گل بہشت بچیدن نمی شود خستہ
ابتدا	ے	بنام جہاں دار[۳] جاں آفریں — حکیمے سخن بر زباں آفریں
اتصال	-	دمبدم - ساعت بساعت
	ے	ندارد عاشق بے دل قناعت — فزاید حرص او ساعت بساعت
قدر[۴]	ے	بہ نیم بیضہ کہ سلطاں ستم روا دارد — زنند لشکریانش ہزار مرغ بسیخ
سو	ے	بہار شد تنگ شد دل بہ سیر باغ مرا — شگوفہ بے تو بود پنبہ ہائے داغ مرا
زاید	ے	چہ سالہائے فراواں چہ عمرہائے دراز — کہ خلق بر سر ما بر زمین بخواہد رفت
تقابل	ے	بآبداری بعلت یکے نخواہد بود — اگر ہزار عقیق از زمین شود پیدا
وفق	ع	مطرب بگو کہ کار جہاں شد بکام ما
را	ے	لب تو کرد چناں عام رسم احیا مارا — کہ می دہد با جل[۵] منصب مسیحا را
برائے	ع	اگر بسیر[۶] چمن می روی قدم بردار
قرب[۷]	״	طمع برد شخصے بصاحب دلے

مثال		معنی
به حسن صورت او بر زمین نخواهد بود	مگر ملائکه بر آسماں، وگرنه بشر ؎	تشبیه[۱]
در زر داری بزور[۲] محتاج نه	بے زر نتوانی که کنی باکس زور "	اضافت
	مشت آبے بروے غفلت زن ع	بر
که من از کف ندهم دامن اولاد رسول	بخدا و به محمد به علی و به بتول ؎	قسم
به عصیاں در رزق بر کس نه بست	ولیکن خداوند بالا و پست	باوجود[۳]
یا رب بغزا کننده بدر و حنین	یا رب برسالت رسول الثقلین	یمن و توسل
نیمے به حسن به بخش و نیمے به حسین	عصیاں مرا دو نیمه کن در عرصات	
ور شوی کج چو کماں قابل قرباں باشی	راست رو باش به هر کیش که باشی چو تیر	در[۴]
اگر خواهی سلامت بر کنار است	بدریا در منافع بے شمار است	تجرید و مفسر[۵]

استعانت - علت و صحبت - عوض - از - ابتدا
اتصال، قدر و سو - زاید - تقابل - وفق - را
هم . برائے وقرب و تشبیه و اضافت - بر بداں
قسمیه و باوجود و یمن - در . تجرید خواں

مشق

سالگذشته در تابستاں به کشمیر رفته بودم - بخدا ایں کار نخواهم کرد - بسر تو من هیچ نه گفتم - بطواف کعبه خواهم رفت - بقلم می نویسم - به کتاب حاجت ندارم - سخن باندازه خویش گو - قدر مردم بداں - به هنگام جوانی کار دو جهانی راست کن - کار امروز بفردا مگذار - کساں را به عیب یاد مکن - بخود منگر - غمازی بچشم و ابرو مکن - بآستیں آب بینی پاک مکن

۱ عراقی تشبیه به آید فردوسی گوید
بہ بالائے تو در چمن سرو نیست
چو رخسار تو تابش ماه نیست
۲ فائده اضافت دهد. بزور محتاج نه
یعنی محتاج زور نه
۳ نظامی گوید ؎
ذره بگردید بزرگاں و دید
بداں خردی آورد خود را پدید
یعنی باوجود آں خردی ...

۴ ...
۵ ...

ع بنام آنکه آں نامے ندارد | ع بدزدی گرفتند مهتاب را

ے بدرگاه لطف و بزرگیش بر | بزرگاں نهاده بزرگی زسر

ر بسے برسر خلق پاینده دار | بتوفیق طاعت دلش زنده دار

دعا کن به شب چوں گدایاں بسوز | اگر میکنی پادشاهی بروز

شنیدم که در وقت نزع رواں | بہرمز چنیں گفت نوشیرواں

نیاید بنزدیک دانا پسند | شباں خفته وگرگ در گوسفند

بمردی که ملک سراسر زمیں | نیرزد که خونے چکد بر زمیں

بیک هفته نقدش بتاراج داد | بدرویش و مسکیں و محتاج داد

دنیا بدیں خریدنت از بے بصاریست | اے بدمعاملت بهمه هیچ میخری

هاروت را که خلق جهاں سحر ازو برند | در چه فگند غمزهٔ خوباں بساحری

مرداں بسعی و رنج بجائے رسیده اند | تو بے هنر کجا رسی از نفس پروری

ت

زاید — زبانش کرد پانچ را فرامشت [۵۱] | نهاد از مردمی بر دیده انگشت

خود — اے آنکه باقبال تو در عالم نیست | گیرم که غمت [۵۲] نیست غم ما هم نیست (قدسی)

الهی رهنما سوے خود ایں مدهوش غافل را | زدر دست [۵۳] جامه زیب داغ چوں طاوس کن مارا

[۵۴] اضافت رویت - دلت - یعنی روے تو - دل تو -

تو بیداری دهانت بحر عمانست قاآنی | که از وے رشته اندر رشته در شاهوار آید

تابنده باد اخترت برسر خورشید افسرت | زاں رو که رائے انورت خورشید آثار آمده

چناں نسبت فرماں که فرود آید گاه ... گاهی بمعنی پیشش باشد ... پیش موجود باشد ... پیش تاجداران ... پیش جهاں داریم ... گاه بمعنی زیر آید ... چنیں تا مقدار معنا ... آمد از رو میاں ... [۵۱] از پے قبل ... [۵۲] یعنی قبول کردم ... [۵۳] زدر دست یعنی از درد خود ... [۵۴] در آخر اسما آید و مضاف الیه واقع شود

مفعول معلم نیاموختت فہم و را ے	سرشت این صفت وجود ت خدا ے
گرت منع کردے دل حق نیوش	حقت عین باطل نمودے بگوش
زاید بود۔ ہم خود۔ اضافت معنئ تا در سخن
مفعول ہم آرند در تمثیل این ہا غور کن

مشق

ع زبحر مغفرت یک قطرہ خواہم	ع گفت با من فروش باغت را
" دنیا بدین خریدنت از بے بصارتیست	" نگاہدار زبان تا بد وزخت نبرند
" نگوییت کہ ہمہ سال مے پرستی کن	عسل دادت از نحل و من از ہوا
" زخارت گل آورد از نافہ مشک	(اینجات بمعنی برائے تو ہست)
" بدست خودت چشم و ابرو نگاشت	ع بر و بیخ نوبت بزن درت
۵ حسودی پسندت نیاید ز دوست	ندانم کہ گفتت کہ عیبت نکوست
بحقت کہ چشم ز باطل بدوز	نبورت کہ فردا نبارم سوز
بارے گرت بگور غریباں گذر بود	از سر بنہ غرور کیانی و سروری
چندت نیاز و آز دواند بہ بزور بحر	بشناس قدر خویش کہ دریائے گوہری
بچہ کار آیدت جہانداری	مردنت بہ کہ مردم آزاری
تو کز محنت دیگراں بیغمی	نشاید کہ نامت نہند آدمی
گرت چشم خدا بینی بہ بخشند	نہ بینی ہیچ کس عاجز تر از خویش

چ

تصغیر۔ باغچہ۔ دیگچہ۔ دریچہ۔

۵ اکثر در آخر افعال و اسماء لاحق شود و معنی ترا دہد۔

۸

معنی — مثال

تحقیر[1] ما چه باشیم و چه باشد دل غم پرور ما — که بمیریم و کسے گریه کند بر سر ما

علت ز شمشادت کجا بردارم امید — چه بارے از صنوبر کس نچیده

تعظیم و تفخیم چه قیامت[2] است جانا که بعاشقاں نمودی — رخ همچو ماه تاباں دل همچو سنگ خارا

استفهام ع چه شد آں وفائے عهدے که تو وعدها نمودی

بس و بسیار[3] چه خرم کسے کو بهنگام وے — هم آتش نهد پیش هم مرغ وے

حسرت ع چه بودے که مرگ آشکارا شدے

تساوی ״ ز بهر نهادن چه سنگ و چه زر

چرا ״ ور خوش بود مستوریت ما را چه رسوا کرده

چیز ״ هر چه گویم بخلافِ سخنم کار کند

هرچه ״ چه باشد میسر بزودی فرست (انوری)

حیرت ״ چه دلاور است دزدے که بکف چراغ دارد

״ چه تدبیر سازم چه درماں کنم

تصغیر ـ تحقیر ـ علت و تعظیم ـ استفهام ـ بس

حسرت ـ تساوی و چرا ـ چیز ـ هرچه ـ حیرت ـ نکته رس

مشق

چه میگوئی ؟ هر چه دیر نپاید دلبستگی را نشاید ع ولایت چه باشد غم خویش خور

[1] جامی فرماید
من کیستم اندر چه شمارم چه کسم
تا همسری سگان تو باشد هوسم

[2] چه قیامت یعنی قیامت عظیم

[3] این قسم چه مخفف لفظ چرا است

۱۰

ع چہ می پرسی ز افعال وخصالم ع زندانی ایم ظرفِ گلستاں چہ احتیاج

" بے بندگیش دشمن خویشم چہ دشمنم " چہ بر تختت مردن چہ بر روئے خاک

۵ خیال طوبیٰ وسدرہ شدے کہ طینت تو زجوئے باغچۂ بزم خسرو است نہال

" چہ حاجت کہ نہ کرسی آسماں ہنی زیر پائے قزل ارسلاں

" چہ برخیزد از دست تدبیر ما ہمیں نکتہ بس عذر تقصیر ما

" بصنعا درم طفلے اندر گذشت چہ گویم کز انم چہ بر سر گذشت

" مرا خود چہ باشد زباں آوری چنیں گفت شاہ سخن عنصری

" جوانی فرا رفت کاے پیر مرد چہ در کنج حسرت نشینی بدرد

(وگفت)

" ترا شب بعیش وطرب میرود چہ دانی کہ بر ما چہ شب می رود

ش

معنیٰ

مثال

مصدر[۱] - کاہش - افزایش - کوشش

کوششِ عاشق بے چارہ بجائے نرسد

زائد " یکے را بسر بر نہد تاج بخت یکے را بخاک اندر آرد ز تخت

" کلاہِ سعادت یکے بر سرش گلیم شقاوت یکے در برش

اضافت[۲] حافظ چہ طرفہ شاخ نبات است کلک تو کش میوہ دلپذیر تر از شہد و شکر است

خود[۳] کس ایں رسم و ترتیب و آئیں ندید فریدوں باں شوکتش آں ندید

مفعول نترسد آنکہ بر افتادگاں نہ بخشاید کہ گر ز پائے در آید کسش نگیرد دست

۱؎ بعد صیغہ امر آید و مفید معنی مصدر باشد

۲؎ ضمیر غائب است و مضاف الیہ

۳؎ بمعنی در شیخ حالت مجہول گوید

۳؎ سوے پدرش نظر چو انداخت از حالت بخودیش نشناخت

از برائے پنج معنی شین باشد اے جواں
مصدر وزاید۔ اضافت بہر خود مفعول داں

مشق

۵ بنی آدم اعضائے یک دیگر اند — که در آفرینش ز یک جوہر اند
" ظالمے را خفته دیدم نیمروز — گفتم ایں فتنه است خوابش برده به
" حرامش بود نعمت بادشاه — که هنگام فرصت ندارد نگاه
" اگر روزگارش درآرد ز پائے — همه عالمش پائے بر سر نهند
" ز مصرش بوئے پیراہن شنیدی — چرا در چاه کنعانش ندیدی
" اگر دنیا نه باشد دردمندیم — وگر باشد بمهرش پائے بندیم
" چو بیند کسے زهر در کام خلق — کیش بگذرد آب نوشش بحلق
" خنک آنکه آسائش مرد و زن — گزیند بر آسائش خویشتن
" اگر بنده کوشش کند بنده وار — عزیزش بدارد خداوندگار
" ترا آنکه چشم و دهن داد و گوش — اگر عاقلے در خلافش مکوش
" بجاں گفت باید نفس بر نفس — که شکرش نه کار زبان است و بس

ک

کاف متصل

تصغیر طفلک۔ تنک[1]۔ شیرینک۔ گزک[2]۔ چشمک

[1] از رسالہ سحر الامانی
[2] از ہفت قلزم

معنی	مثال	
رحمت	کاف رحمت گفتمت تحقیر نیست	چہ گوید طفلکم تحقیر نیست
زاید	کنیزک ۔ زلوک ۔ پرستوک ۔	(جامی)
تحقیر	مردک مردکے خشک مغز را دیدم	رفتہ در پوستینِ صاحب جاہ

کافیکہ آید متصل تصغیر و رحمت را بدن

وزبہر زاید نیز تحقیر است بیشک بیگماں

ک منفصل

صلہ ع کسیکہ با تو کند لطف خاکِ پایش باش

عطف ای بس اسپ تیز رو کہ بماند
کہ خرِ لنگ جاں بمنزل برد

بیاں شنیدم کہ دارا ے فرخ تبار
ز لشکر جدا ماند روز شکار

فریدوں گفت نقاشانِ چین را
کہ پیرامونِ خرگاہش بدوزند

چناں دارم اے داورِ کارساز
کزیں بانیازاں شوم بے نیاز

چناں مے خورد زنگی خام را
کہ زنگی خورد مغز با دام را

علت تبے چوں برآرد مہمات کس
کہ نتواند از خود براندن مگس

بہ تنہا نداند شدن طفل خرد
کہ مشکل بود راہ نا دیدہ برد

بر و علم یک ذرہ پوشیدہ نیست (رفتن)
کہ پیدا و پنہاں بنزدش یکیست

اے بیخبر بکوش کہ صاحب خبر شوی
تا راہ بر نباشی کے راہبر شوی

لہ زلوک را بار دو و چونک گویند / یا پرستوک نام پرندہ ایست

۱۲

مثال	معنی
ع کسب کمال کن کہ عزیز جہاں شوی (علت غائی)	
بمردان رہت کہ را ہم بدہ — وزین دشمنانم پناہم بدہ	جوابیہ
شب گذشتہ بزانو نہادہ بودم سر — کہ اُوفتادہ خرد را دریں خرابہ گذار	فجا
گر ہمہ خانۂ کعبہ است کہ تعمیر مکن (صائب) — تاتواں کرد عمارت دل ویرانے را	ہم
فراق ہجر کہ آورد در جہاں یارب — کہ روے ہجر سیہ باد خانمان فراق	دعا
نیست در دہر جفاکار کہ او — نیست در جنگ سلحدار کہ اُو	تشبیہ
کہ بانفس و شیطاں برآید بزور — نبرد پلنگاں نباید ز مور	استفہام
بامر کش وجود از عدم نقش بست — کہ داند جز او کردن از نیست ہست	
ایں چنیں قفلِ گراں را اے ودود — کہ تواند جز کہ فضل تو کشود	زاید
جز کہ صاحب ذوق نشناسد طعوم (ہاتفی) — شہد را ناخوردہ کے داند زموم	
نہ بلبل برگلش تسبیح خوانیست — کہ ہر خارے بہ تسبیحش زبانیست	بلکہ
گفتہ بودی کہ بیایم کہ بجاں آئی تو — من بجاں آمدم اکنوں توچرا آئی	شرط
بمعنی تاہم ہرگز	زینہار
برخیز چناں از سر دنیا کہ پس از مرگ — گر خشت کنندت کہ مربع نہ نشینی	
بمعنی ضرورت	
رہزن ہر نخفت است مشو ایمن ازو — گرخود امروز نبردہ است کہ فردا ببرد	
دل دوستاں جمع بہتر کہ گنج — خزینہ تہی بہ کہ مردم برنج	تفضیل
ع جوے مشک بہتر کہ یک تودہ گل	

مثال	معنی
کیم من و چہ بود رزق ہمچو من مورے / کہ بار خاطر ایں ہفت آسیا شدہ ام	تحقیر
بد کرش ہر چہ بینی در خروش است (سعدی) ولے داند دریں معنی کہ گوش است	ہر کہ

کافیکہ آید منفصل باشد صلہ۔ عطف و بیاں
علت۔ جوابیہ۔ فجائیہ۔ دعا را نیز خواں
تشبیہ و استفہام و زاید۔ بلکہ۔ شرط و زینہار
تفضیل و تحقیر و بمعنٰی ہر کہ شد اے باوقار

مشق

آمدم کہ لطف کنی۔ خواستم کہ او را ببینم۔ شنیدم کہ او بیمار است۔ ایں طفلک چہ نام دارد۔ کساں را کہ نیک باشند بہ غیبت یاد مکن۔ مردہ را بہ بدی یاد مکن کہ سودے ندارد۔ خدمت بزرگاں کن کہ بہ بزرگی رسی۔ مالداریکہ از دولت علم تہی کیسہ است پیش دانایاں ہیچ قدرے نیابد۔ ع کاریکہ ترا بحق رساند علم است۔

ع ہیچ اے پسر گردن از عقل و رائے ... کہ مردم ز دستت نہ پیچند پائے
" خدا ترس را بر رعیت گمار ... کہ معمار ملک است پرہیزگار
" مکافات دشمن بمالش مکن ... کہ بخشش برآورد باید زبن
" از آناں نہ بینم دریں عہد کس ... وگر ہست بوبکر سعد است و بس
" خدیو خردمند فرخ نہاد ... کہ شاخ امیدش برومند باد

ک کہ گوش ہست یعنی ہمہ تن گوش است

فایدہ
نمبر ۱ گاہے کاف بمعنی کے آید
کہ را جاوداں ماندن امید نیست
کہ گیتی نہ بس جائے جاوید نیست
نمبر ۲ گاہے کاف فجائیہ ہمراہ لفظ ناگاہ استعمال شود امیر خسرو گوید ع
دل ہم گشتہ را در بحر غمزہ زنش بیکی جسپم
زناگہ خنجرے بر تو بسوے رفت سینہ ام
و جاں ہم کشتہ شد

۱۴

۵ کساں برخورند از جوانی وبخت — که بر زیردستاں نگیرند سخت
،، بصحرا در از دشمناں دار پاک — که در خانه باشد گل از خار پاک
،، قدم باید اندر طریقت نه دم — که اصلے ندارد دمے بے قدم
،، چه تدبیر سازم چه درماں کنم — که از غم بفرسود جان و تنم
،، کرا سیم وزر ماند و گنج و مال — پس از وے بچندے شود پائمال
،، کرم کن که فردا که دیواں نهند — منازل بمقدار احساں دهند
،، منغص بود عیشِ آں تندرست — که باشد به پهلوئے بیمار سُست
،، چه گفتند نیکاں بر آں نیکمرد — تو بر خور که بیداد گر بر نخورد
،، بگفتا گر ایں مرد بد می کند — نه با من که با نفس خود می کند
،، مگو جاۓ از سلطنت بیش نیست — که ایمن تر از ملک درویش نیست
،، طمع کرده بودم که کرماں خورم — که ناگه بخوردند کرماں سرم
،، ولے همچناں بر دعا داشت دست — که رنجور افتاده بر پائے جست
،، سوارے که بنمود در جنگ پشت — نه خود را که نام آوراں را بکشت
،، که داند که فردا چه خواهد رسید — ز دیده که خواهد شدن ناپدید
،، بکن معونتِ احوال من باستقلال — که ننگ باشد اگر خواهم از فلک یاری
،، رسید مژده که ایام غم نخواهد ماند — چناں نماند چنیں نیز هم نخواهد ماند
،، که زور آورد گر تو یاری دهی — که گیرد چو تو رستگاری دهی
،، ز زنجیر ناپارسایاں برست — که در حلقهٔ پارسایاں نشست
،، بهشت آں ستاند که طاعت برد — کرا نقد باید بضاعت برد

۵ فراشو چو بینی در صلح باز — که ناگه در توبه گردد فراز
" ضمیر دل خویش منمای زود — که ہر گه که خواہی توانی نمود
" مرغک از بیضه بروں آید و روزی طلبد — آدمی زاده ندارد خبر و عقل و تمیز
" بتک را یکے بوسه دادم بدست — که لعنت برو باد و بر بت پرست
" قیامت که بازار مینو نہند — منازل باعمال نیکو دہند

م

معنی	مثال	
زاید	تو در میان نکویاں نشسته باشی من	نظر کنم به تو نازم بانتخاب خودم
ہی ہا	دہن خویش بدشنام میالا صاحب	کین زر ز قلب ہر کس که دہی باز دہد
تانیث	بیگم۔ خانم	
فاعل	من ہمی گویم زیاں کن یا بفکر سود باش	اے ز فرصت بے خبر در ہر چه باشی زود باش
نسبت	نیلم = منسوب برنگ نیل	
خود	بیکر جی چو باد صبح در گلشن ہمی آئی	که ریزم در قدم چوں برگ گل نقد دل زارم
ہستم	اگر ز مردم ہشیاری اے نصیحت گو	سخن بخاک میفگن چرا که من مستم
تعین	یکم۔ دوم	
مفعول	تو لاے مرد ال این پاک بوم	برانگیختم خاطر از شام و روم
اضافت	ع نخواہد کرد ترک بت پرستیہا دل زارم	

زاید۔ ہی۔ تانیث۔ فاعل۔ نسبته۔ خود۔ ہستم۔ تعین
پس در سخن معنی مفعول و اضافت را به بیں

مشق

برادرم آمد۔ کارم بہ اختتام رسید ع بہ صحرائے فنا رختم بینداز

ع بتاج نیستی کن سرفرازم ع وجودم دادی ورزقِ فراواں

" ناہشن بزباں گفتنم از بے خردی است

ے من بیدل گنہ گار و سیہ کار — بد اندیشم۔ بدآئینم۔ بدآثار

اگر من چنیں سر بخود در برم — چہ دانند مردم کہ دانشورم

نہ پندار از و بہرہ مند آمدم — نہ نیز از تو غیبت پسند آمدم

چناں گوی سیرت بکوئے اندرم — کہ گفتن توانی بروے اندرم

عطائیست ہر مو از و بر تنم — چگونہ بہر موے شکرے کنم

بلطفم بخواں یا براں از درم — ندارد بجز آستانت سرم

فقیرم بجرم گناہم مگیر — غنی را ترحم بود بر فقیر

نگویم بزرگی و جاہم بہ بخش — فرو ماندگی و گناہم بہ بخش

گرم دستگیری بجائے رسم — وگر بفگنی بر نگیرد کسم

بضاعت نیاوردم الا امید — خدایا ز عفوم مکن نا امید

ن

مثال

معنی

نسبت۔ رنجن = منسوب بر نج۔ لفچن = منسوب بہ لب

ے خروشاں زکابل ہمی رفت زال — فروہشتہ لفچن برآوردہ یال

مثال		معنی
بالائے علم چو گل بشاخ رعناست	آں دلبر بو العجب کہ ماہ زیباست	تردید[۱]
یک نیزہ برآمد و قیامت پیداست	نے نے غلطم کہ آفتاب محشر	
	جانا و جانان ۔ ماو ماں	زاید
جز ائے عمل ماند و نام نیک	غم و شادمانی نماند ولیک	نفی[۲]
شکر خوردہ انگار یا خون دل	نہ این است حال دہن زیر گل	استفہام
	آمدند ۔ رفتند ۔	جمع
	آمدن ۔ رفتن	مصدر

نسبت و تردید ۔ زاید ۔ نفی ۔ استفہام را
و زبرائے جمع و مصدر ہم شود اے باوفا

مشق

۵ کسے خسپد آسودہ در زیر گل — کہ خسپند ازو مردم آسودہ دل
بہ پوشیدن ستر درویش کوش — کہ ستر خدایت بود پردہ پوش
چو در تنگدستی نداری شکیب — نگہدار وقت فراخی حبیب
بدنیا توان آخرت یافتن — بزر پنجۂ دیو بر تافتن
ز دست تہی بر نیابد امید — بزر بر کنی چشم دیو سفید
نہ ایشان نخست نگہداشتند — بحسرت بمردند و بگذاشتند
باحسانی آسودہ کردن دلے — بہ از الف رکعت بہر منزلے

[۱] از معنی مذکور بوساطت این حروف انحراف کردہ ارادہ معنی دیگر نمایند۔
[۲] در اوائل اسماء و افعال و حروف آید

~ زمانہا نیاسود و شبہا نخفت
کہ اے شوخ چشم آخرت چند بار
بر و پارسائی گذر کرد و گفت
نگفتم کہ دستم ز دامن مدار

و

مثال

معنی

زائد[۱] ولیک۔ ولیکن۔

قسم[۲] واللہ

تصغیر[۳] پسرو۔ دخترو

لازم ~ وگر دعوتم رو کنی ور قبول
من و دست و دامانِ آلِ رسول

عطف
اے خالق ہر بلند و پستی
شش چیز عطا بکن ز ہستی
علم و عمل و فراخ دستی
ایمان و امان و تندرستی

نسبت ہندو۔ نیکو

یا ~ گل ہمیں پنج روز و شش باشد
وین گلستاں ہمیشہ خوش باشد

تقابل ع عشق ست[۴] و ہزار شعلہ در تاب

حال[۵] ~ کہ مردار چہ بر ساحل است اے رفیق ٭ نیاساید و دوستانش غریق

استبعاد[۶] ع من و انکار شراب ایں چہ حکایت باشد

زاید۔ قسم۔ تصغیر لازم۔ عطف و نسبت اے عزیز
باشد بمعنی یا۔ تقابل۔ حال۔ استبعاد نیز

مشق

ع من و موش و بیدانہ پیرزن

19

۴ ~ فردا برآید بلند آفتاب
من و گرز و میدان و افراسیاب
یعنی عشق بمقابلہ ہزار شعلہ ست کہ در تاب باشد

۵ حالت ظاہر کند دوستانش غریق: در حالیکہ دوستانش غریق باشد

۶ استبعاد بمعنی بعید و دوری
نسبت را بطرز استفہام و تعجب گرداند
من و انکار شراب یعنی
من و شراب بہ کدورت دوری نخواہد شد

ع اے بہ قرباں تو صد دل مین و این کار کنم

۵ دلا از ہجر مکن نالہ زانکہ در عالم	غم است و شادی و خار و گل و نشیب و فراز
" بہ بینم کہ تا اسپ اسفندیار	سوے خانہ آید ہمی بے سوار
" و یا بارہ رستم جنگ جوئے	با آخر نہد بے خداوند روئے
" خور و ماہ و پروین برائے تو اند	قنادیل سقف سرائے تو اند
" زپیش خطر تا توانی گریز	ولیکن مکن با قضا پنجہ تیز

ہ

معنی	مثال
تشبیہ[۱]	دوستانہ - مخلصانہ - حکیمانہ - عاشقانہ
اسم[۲]	پیمانہ - استرہ - دیدہ - خاکہ - نشانہ - ستردہ - زردہ - شیرہ - پایہ
عطف	خوردہ رفت -
مصدر	ہزار زارہ کنم نشنوند زارۂ من
حالیہ[۳]	نشستہ می خورد
مقدار[۴]	یک روزہ - صد سالہ - دو آتشہ
مفعول	ع شنیدہ کے بود مانند دیدہ
فاعل	جویندہ یابندہ - ہرکارہ - ناکارہ
زاید[۵]	گفتہ و گفت - خامہ - خانہ - ریچال و ریچالہ - (بمعنی اچار) رستم و رستہم - زردشت و زردہشت -
تصغیر	غزالہ

[۱] درآخر اسماء بعد الف و نون جمع آید (غیاث اللغات)

[۲] درآخر اسماء و افعال ملحق سازند و نسبت وصل مادہ علمیہ و اوردہ شد

[۳] درآخر فعل آید

[۴] برائے تعیین مقدار درآخر اسماء آید

[۵] ہا و ی درآخر فعل ماضی برائے فاعل آید چون خانہ زاید و ہا و ی درآخر اسما آید و در میان اسم زاید جامہ ... زاید

معنی	مثال
وصف[1]	پیادہ - سوارہ
نسبت[2]	زمانہ - دیرینہ - کمینہ و پشمینہ -

تشبیہ و اسم و عطف و مصدر - حالیہ - مقدار داں
مفعول و فاعل - زائدہ تصغیر - وصف و نسبتہ خواں

مشق

دانندہ - خوانندہ - خوردہ - برگشتہ - سفیدہ - پایہ - دندانہ - بزدلہ
ہزار سالہ - دوگونہ - سہ گونہ - حریفانہ ظریفانہ - مردانہ - عاشقانہ مستانہ
خوردہ برفت - کشیدہ برد - خوردہ می آید -

۵ ایں دیدۂ شوخ می برد دل بکمند — خواہی کہ بکس دل ندہی دیدہ بہ بند
" گفتن از زنبور بیحاصل بود — با یکے در عمر خود نا خوردہ نیش
تا ترا حالے نباشد ہمچو ما — حال ما باشد ترا افسانہ پیش
" خواجہ در بند نقش الواں است — خانہ از پائے بست ویراں است
" سگ بدریائے ہفتگانہ بشوے — چونکہ تر شد پلید تر باشد
" جامۂ کعبہ را کہ مے بوسند — او نہ از کرم پیلہ نامی شد
" خداوند روزی بحق مشتغل — پراگندہ روزی پراگندہ دل
" چو با سفلہ گوئی بلطف و خوشی — فزوں گردد ش کبر و گردن کشی
" قضا دگر نشود گر ہزار نالہ و آہ — بکفر یا بشکایت بر آید از دہنے

[1] ہ در آخر اسم آید

[2] ہ در آخر اسما و بعد یائی و نون نسبت ملحق شود.

جہاں دیدۂ پیر دیرینہ زاد — جواں را یکے پند پیرانہ داد

یای معروف

معنی	مثال
مفعول[1]	رعایتی - حمایتی - مُہری - سندی - دستخطی
	منم رعایتی بادشاہ کون و مکاں — منم حمایتی صاحب زمین و زماں
فاعل[2]	مکری - فریبی - غوغائی - جنگی -
مصدر[3]	بیداریٔ پاسباں بے مزد — گنجینہ بر دل شرکت دزد
نسبت	ہندی - پارسی - بخاری -
لیاقت[4]	شمع گر با تو کند دعوی نازک بدنی — کشتنی سوختنی باشد و گردن زدنی
خطاب[5]	بادہ برخوردن و ہشیار نشستن سہل است + گر بدولت برسی مست نگردی مردی
تبلیغ[6]	علامی - فہامی -
تشبیہ[7]	زاغ بفر تو ہمائی کند — سرکہ بپیش تو پائی کند
تکلم	الٰہی - مخدومی - اوستادی - یعنی الٰہ من و اُستاد من و مخدوم من
زائد[8]	سلامتی - خلاصی - نقصانی - انتظاری - ارمغانی

مفعول و فاعل، مصدر و نسبت لیاقت ہم خطاب
تبلیغ و تشبیہ و تکلم - زائد آید لاجواب

[1] بعد از اسما آید و معنی مفعول دہد مُہری = مہر کردہ شدہ
[2] بعد از اسما آید و معنی فاعل دہد
[3] بعد از اسما آید و معنی مصدری دہد بیداری = بیدار ماندن
[4] در آخر مصادر آید و معنی لائق گشتن
[5] بعد افعال و اسما آید و معنی تو دہد
[6] برائے مبالغہ بعد از اسما و مبالغہ آید - علامی = علامہ بزرگ.
[7] یعنی زاغ بفر تو خود را اشتباہ بہمائے می نماید.
[8] در آخر بعض اسمائے عربی و فارسی آید.

مشق

۵ خوں شد دل من خوب شد ایں خوں شدنی بود
صد شکر کہ از دست تو شد - چوں شدنی بود

" اسپ تازی اگر ضعیف بود — ہمچناں از طویلہ خر بہ
" دوست مشمار آنکہ در نعمت زند — لاف یاری و برادر خواندگی
" دوست آں دانم کہ گیرد دست دوست — در پریشاں حالی و درماندگی
" دگرہ گر نداری طاقت نیش — مکن انگشت در سوراخ کژدم
" بزرگی بایدت بخشندگی کن — کہ تا دانہ نیفشانی نروید
" تا توانی دروں کس مخراش — کاندریں راہ خارہا شد
" بخت و دولت بکاردانی نیست — جز بتائید آسمانی نیست
" رعیت درختست اگر پروری — بکام دل دوستاں برخوری
" روز بیکاری و شب آسانی — کے رسی بر سریر ساسانی
" جائیکہ برق عصیاں برآدم صفی زد — مارا چگونہ زیبد دعوائے بیگناہی
" پدید آمد رسوم بے وفائی — نماند از کس نشانِ آشنائی
" برند از فاقہ پیش ہر خسیسے — کنوں اہل ہنر دست گدائی
" جمشید جز حکایت جام ازجہاں نبرد — زنہار دل منہ براسباب دنیوی
" ملول از ہمرہاں بودن طریق کاردانی نیست
بکش دشواری منزل بیاد عہد آسانی

یاے مجہول

مثال		معنی
همه نورها پرتو نور اوست	کلیمے که چرخ فلک طور اوست	وصف[1]
سہی قدے سیمیں اندام ماہ سیمائے	بہر دل زکفم مجلس آرائے	تعظیم
سکندر هم آغوش دارا شدے	چه بودے که مرگ آشکارا شدے	آرزو[2]
خدا و خدائے ۔ ہما و ہمائے (خود خوے)	یک ویکے ۔ بس و بسے	زاید[3]
که استخواں خورد و جانور نیازارد	ہمائے بر ہمه مرغاں ازاں شرف دارد	
دل دردمندش چو آذر بتافت	جوانے سرازراے مادر نیافت	تنکیر[4]
	ع مرا حاجتے شانهٔ عاج داد	وحدت[5]
	" سازآباد خدایا دل ویرانی را	خاص[6]
	" قبله دیں مددے کعبه ایماں مددے	التجا[7]
نکردے خود از کبر در وے نگاه	گر امروز بودے خداوند جاہ	شرط[8]
وگر کوه بودے بکندے زجائے	گرفتے کمر بند زور آزمائے	استمرار[9]
	گفتید ۔ روید ۔ دیدیم	جمع
	ع شاہبازے بہ شکارے مگسے می آید ۔ یعنی مگس حقیر	تحقیر
می تافت ستارهٔ بلندی	بالائے سرش زہوشمندی	اضافت[10]
	ع سخن را یار خاطر بود گاہے[11]	مقدار

[1] یائے توصیف را یائے اشاره نیز گویند بعد ازیں کاف صله آید یعنی کلیمے که = آں کلیم چناں کلیم بادشاہیکه طرح ظلم فکند = آں بادشاه که طرح ظلم فکند
[2] در مقام حسرت و آخر صیغه ماضی مطلق آرند
[3] بعد الف و واو آید
[4] یائے تنکیری آں ست کز ورود

معنی تعیین نشود
[5] معنی یکے و یک و یا از ہم نکره آید
[6] ازیں قسم یائے بجانب خاص دراین ایجا نمایند
[7] در آخر اسما برائے التجا آید و معنی آں از نداء بر کنند مددے = مددکن
[8] ہمراه شرط و یائے ہمراه شرط و جزا بنام یائے شرط و یا بسیار اند موسوم کرده بودے = یائے جزا
[9] در آخر صیغه ماضی آید و معنی دوام مزید
[10] برائے اظهار اضافت بعد الف و واو آید
[11] گاہ گاہے مقدار یک گاه

یاے مجہول است بہر وصف و تعظیم آرزو
زاید و تنکیر و وحدت ۔ خاص ہم اے نیکخو
ہم براے التجا و شرط و استمرار داں
جمع و تحقیر و اضافت یاے مقداری بخواں

مشق

۵ درختیکہ اکنوں گرفت است پائے — بہ نیروے شخصے بر آید ز جائے
چو عضوے بدرد آورد روزگار — دگر عضوہا را نماند قرار
خدائے راست مسلم بزرگواری و حلم — کہ جرم بیند و نان برقرار میدارد
اگر گنجے کنی بر عامیاں بخش — رسد ہر کد خدائے را برنجے
اگر ز باغ رعیت ملک خورد سیبے — بر آورند غلامان او درخت از بیخ
گر نہ بودے امید راحت و رنج — پائے درویش بر فلک بودے
خلاف رائے سلطاں رائے جستن — بخون خویش باشد دست شستن
نگوئید از سر بازیچہ حرفے — کزاں پندے نگیرد صاحب ہوش
تہی از حکمتے بعلت آں — کہ پری از طعام تا بینی
پائے در زنجیر پیش دوستاں — بہ کہ با بیگانگاں در بوستاں
خوئے بد در طبیعتے کہ نشست — نرود جز بوقت مرگ از دست
گلستاں کند آتشے بر خلیل — گروہی بآتش برد ز آب نیل
یتیمے کہ ناکردہ قرآں درست — کتب خانہ چند ملت بشست

۵ شنیدم که فرماندہے دادگر — قبا داشتے ہر دو روآستر
گرفتیم عالم بمردی و زور — ولیکن نبردیم با خود بگور
نفس می نیارم زد از شکر دوست — که شکرے ندانم که درخورد اوست
از رعونت شوی بنزد خدا — از تو کے بشنود خداے دعا
آں دم که با تو باشم یک سال ہست روزے — واندم که بے تو باشم یک روز ہست سالے
بس گل شگفته می شود ایں باغ را ولے — کس بے جفائی خار نچیدست از و گلے
تو که کیمیا فروشی نظرے بقلب ما کن — که بضاعتے نداریم و فگنده ایم دامے
ہر سر مو بر تن من گر زبانے داشتے — از غم عشق تو فریاد و فغانے داشتے
ز چشمت چشم آں دارم که گاہی — کند سوے گرفتاراں نگاہے
دارند جان و دل بتو ہر یک تعلقے — اے بادشاہِ حسن خدارا ترحمے
چو بر دشمنے باشدت دسترس — برو بخش کورا ہمیں غصه بس

فصل دوم

دربیان حروف مرکبه متصله و منفصله

حروف متصله که در آخر کلمه بیایند

حروف فاعلی

حرف فاعل گر بود۔ ہم ان۔ الف۔ لفظ گسار
چوں ستمگر۔ چشمِ گریاں۔ مردِ دانا غمگسار
آر با ماضی و لفظ گار۔ امر و اسم خواں
چوں پرستار و ستمگار و سخن گو شادماں
نون و دال و ہا شود بہر قیاسی اے عزیز
لفظِ گوینده و جوینده ببیں اے باتمیز

حروف خداوندی

آید بمعنی خداوند لفظِ گار و مند و ور
کردگار و ارجمند۔ رنجور[1] و دانشور نگر

حروف لیاقت

یائے معروف است آنہ۔ وار۔ زاں پس لفظ گاں
خوردنی داں۔ خسروانہ۔ شاہوار و شایگاں[2]

فائده
در اردو بجائے حرف فاعلی لفظ
والا استعمال کنند چوں لکھنے والا

[1] رنجور در اصل رنج ور بمعنی صاحب
رنج بود واو را ساکن کرده ما قبل
آں را ضمه دادند

27

فائده
در اردو بجائے خداوندی نیز بعد اسم
لفظ والا استعمال کنند چوں دولت والا

[2] شایگاں۔ در اصل شاہ گاں
بود۔ بمعنی لائق شاه

حروف محافظت

آید بمعنی حفاظت بان و وان و دار و چی
چوں ساربان و بندی وان و راهدار و توپچی

حروف اتصاف

این و گین آید برائے اتصاف آگین و ناک
چوں غمیں و خشمگیں هم سوز آگیں شرمناک

حروف رنگ

فام و وام و گوں و گونه - چردہ حرف رنگ داں
کحل فام و صبح وام و نیلگوں - گلگونه خواں

حروف ظرفیت وانبوه و کثرت

گاه و ستاں - بار و کده - دان - وند - لاخ و زار - سار
چوں صبح گاه و گلستاں و رود بار و شاخسار

حروف شبیه متصله

وش - ویس - فش - وش - ساں - آسا - مان - وند - یا
چوں حوروش - پولادوند - مهماں - بهرساں خاکسار

حروف نسبت

ها - یا و نوں و آک - شن - انه - ویه - ویں حرف کان
چوں گلشن و پوشاک و روزه - نمین و سیمین - دوکان

۱۷ چوں مرد آسا
۱۸ چوں خداوند
۱۹ چوں بخاری
۲۰ چوں سالانه
۲۱ چوں سیمینه
۲۲ و ب وایں

حروف منفصله

حروف تشبیہ منفصله

حرف تشبیہی بجمله چون - چنانکه - ہمچنیں
ہمچو - مثل و ہمچنان - مانند باشد اے ذہیں

حروف تمثیل

وز بہر تمثیل آورند گفتی و گوئی - گوئیا
گویا و پنداری بیارند در سخن اے باصفا

حروف شک وظن و تحقیق

وز بہر شک وظن شود آیا - بود - شاید مگر
چون ہر آئینه - ہمانا ازپے تحقیق البته دگر

حروف شرط

گو - گر - اگر - ہرچند - ہرگه - گرچه - گرچند ہست ور
چندانکه - چون - ہرگاه - چو ہم شرط اے صاحب ہنر

حروف علت

جیم و کاف وزین سبب زین وجه - زیراکه - چرا
ہم بنا بر ہم لہذا - ہم چراکه - زا - و تا

حروف استفہام

حرف استفہام جیم و کاف - چه کس ہم کدام
چون - چرا و کے - کجا - کو کیست چیست آید مدام

حروف استثنا

حرف استثنا بداں الّا۔ مگر۔ غیر و سوا
جز۔ ماورا و ماسوا و دوں۔ بدون۔ بیروں ورا۔

حروف تاکید

از پہر تاکید آورند بسیار و نیک و خوب و خود
آرے۔ بسے۔ جملہ۔ ہمہ۔ تاکید لفظی نیز شد

حروف نافیہ و حروف شرکت

نا۔ نے و گر میم است حرف نافیہ اے باتمیز
وز پہر شرکت تاش۔ ہم آرند اکثر اے عزیز

حروف تحسین و آفریں

از پہر تحسیں آورند احسنت۔ وہ وہ۔ مرحبا
شاباش و لفظ آفریں و حبذا۔ نازم ترا

حروف تعجب

حرف تعجب۔ چہ۔ عجب دیگر سبحان اللہ خواں
ماشاء اللہ ہم تعالی اللہ و اللہ اللہ نیز داں

حروف آرزو و ایجاب

از براے آرزو اے۔ کاش۔ کاشے۔ کاشکے
ہم۔ بود۔ آیا سپس ایجاب را آرے۔ بلے

حروف جارّہ

می داں حروف جار در - اندر - بر - از و پے - را و تا
بہر و برائے و با و بہ - نا کار آید اے فتا

در - اندر

معنی	مثال	
تفسیر[۱]	بنی آدم اعضائے یک دیگر اند	کہ در آفرینش زیک جوہر اند
زاید	در شود چوں ماہی اندر آب در	از نہیب من شود زیر و زبر
پیش	مشو عاصی اندر خداوند خویش	خداوند ملکم بہ پیوند خویش
را[۲]	ز تو آیتے در من آموختن	زمن دیو را دیدہ بر دوختن
قرب	دل بتو داد ست نشانی مرا	در تو رسم[۳] گر برسانی مرا
بر	بہ غوغائے لشکر در[۴] آمد شکیب	کہ دست از عنان رفت و پا از رکیب
طرف	غیر از تو ملاذ و ملجاء ام نیست	ہم در[۵] تو گریزم ار گریزم
اتصال	خیمہ[۶] در خیمہ طناب اندر طناب	شکر آنکہ کرد بیدارم ز خواب
ضرب و	بر آفاق کشور کشائی کنی	جہاں در جہاں بادشاہی کنی
کثرت	ع نہ اندر نہ آمد سہ اندر چہار	چمن در چمن قصہ در قصہ

تفسیر و زاید - پیش - را ہم از برائے قرب و بر
از بہر طرف و اتصال و ضرب ہم اے با خبر

بر

فوق برتر - ہمراہ ادات تفضیل آید -

است مجرد خواہ ظرف زمان باشد خواہ ظرف مکان و استعمال این لفظ یعنی بر و سو و قریب در مفعولی و غیرہ مجازاً است

فائدہ
الفاظ ہم معنی حروف جارہ در اردو ہم حرف جار باشند چوں میں - اندر - کے اندر - درمیان - بیچ - بیچ میں - واسطے - کے واسطے - تک - تلک - ساتھ و ... بعد مجرور آیند

معنی — مثال

استعلا — بادشاہی بر تخت نشست

نزدیک — شنیدم کہ بگریست سلطانِ روم — برنیکمردے[1] ز اہل علوم

لزوم — برتست[2] پاس خاطر بیچارگان و شکر — بر ما و بر خدائے جہاں آفریں جزا

اتصال — زلیس درمیہا کہ آں زن نمود — زباں بر زماں ہر کسش می ستود

باوجود — برآں فحلی[3] اسکندر فیلقوس — نکرد التفاتے بچندیں عروس

علت — بدیں سوز من تازہ کن ساز نو — مگر خوش بخسپم بر آواز[4] نو

مفعول — بر جرم[5] من بہ بخش کہ آوردہ ام شفیع — اشکِ ندامت و عرقِ انفعال را

پیش[6] — بزاری نمود از پئے زر خروش — بنالید بر مرد گوہر فروش

زاید — یکے را بسر بر نہد تاج بخت — یکے را بخاک اندر آرد ز تخت

اجلیہ یعنی برائے — فرستاد[7] نزدے سزاوار او — کمر بست بر خدمتِ کار او

تقابل — بجائے میاور کہ چشم زجاے — ندارد پر پشہ[8] بر پیل پائے

در — ساقیؑ تنگدل مرا چند پیالہ میدہی — بادۂ ناب در کفت شور شراب[9] سرم

طرف — سکندر بتاریکی آرد شتاب — رہ روشنی خضر یابد بر آب[10]

ع برمن منگر۔ بر کرم خویش نگر

فوق و استعلا و نزدیک و لزوم و اتصال
باوجود و علت و مفعول و پیش اے خوشخصال
گاہ زاید۔ اجلیہ گاہے تقابل را بداں
ہم برائے در شود ہم طرف را اے خوش بیاں

۳۲

۱ہ نزدیک بنگرد
۲ہ پست = برو لازم است
۳ہ برآں فحلی یعنی جوانمردی — برآں فحلی یعنی باوجود آں جوانمردی
۴ہ یعنی آواز تو سبب خوش نقش شود
۵ہ بر جرم من = جرم مرا
۶ہ پیش یعنی روبرو = بر مرد گوہر فروش = روبروئے گوہر فروش
۷ہ نزدے یعنی تحفہ — بخدمت کار او = برائے خدمت کار او
۸ہ بر پیل پائے یعنی مقابل پیل ثبات ندارد
۹ہ بر سرم = در سرم
۱۰ہ بر آب = بسوئے آب

از

معنی	مثال	
انصراف[1]	کتابم از دست اُفتاد - ده درم از وگرفتم	
تبعیضیہ[2]	ملک صالح از پادشاہاں شام	بروں آمدے صبحدم با غلام
	یکے راتپ آمد ز صاحبدلاں	کسے گفت شکر بخواہ از فلاں
علت	آب گینہ ہمہ جا یابی ازاں[3] ہیچل است	لعل دشوار بدست آید ازاں است عزیز
تجاوز[4]	گفتم میاں عالم و عابد چہ فرق بود	تا اختیار کردی ازاں این فریق را
بیان[5] (اعراض)	شمشیر نیک ز آہن بد چوں کند کسے	ناکس بہ تربیت نشود اے حکیم کس
استعانت	مگر شاہ زاں داد چوگاں یمن	کہ تا از[6] وکشم ملک بر خویشتن
ابتدا	از سحر تا شام	
	سر نافہ در بیت اقصا کشاد	زناف زمیں سر با قصا نہاد
تخصیص[7]	بندہ ہماں بہ کہ ز تقصیر خویش	عذر بدر گاہِ خدا آورد
	سپاس از خداوند خورشید و ماہ	کہ دیدم ترا زندہ در جا نگاہ
بر	اے پسر از[8] ملک و جوانی منا ز	ناز بدو کن کہ شد او بے نیاز
تفضیل	سرہنگ لطیف خوئے دلدار	بہتر ز فقیہ مردم آزار
برائے	در دیدۂ فتح جاے سازی	از کوری[9] دشمناں لوا را
قسمت	برادرانہ بیا - قسمتے کنیم رقیب	جہاں وہر چہ در وست از[10] تو یار از من
مفعول	شب سروشاں بردہ از دیدہ خواب	چو حر بہ تامل کناں ز[11] آفتاب
در	چہل روز خود را گرفتم زمام	کا دیم از چہل[12] روز گرد د تمام

۳۳

[1] انصراف یعنی باز شدن
[2] تبعیضیہ ہم گویند
[3] ازاں سبب
[4] از شئے اعراض کردہ بسوے دیگر توجہ کردن
[5] بیان مادہ مجرد کنند
[6] زرو = از نتیجۂ استنباط
[7] بجاے اضافت تخصیص
[8] از ملک و جوانی = بہ ملک و جوانی
[9] از کوری دشمناں = براے کوری دشمناں
[10] از تو یعنی در حصہ تو از دوست
[11] ز آفتاب = آفتاب را
[12] از چہل روز = در چہل روز

معنی	مثال
جزو وصف	آب از سر گذشته - آب موصوف از سر گذشته مع جار و مجرور صفت آب است ہمچنیں - پائے درماندہ - چشم در راہ - گوش بر آواز - سر بزانو نہادہ - صفت و موصوف اند - ع بر دست کار رفتہ نباشد گرفت و گیر (صائب) دست کار رفتہ = دست از کار رفتہ
انفصال[1]	۵ زگوش پنبہ بروں آر و داد خلق بدہ / وگر تو می ندہی داد روز دادے ہست
صلہ[2]	؍؍ جو ابش داد یوسف کاے پریزاد / نیاید با تو کس را از پری یاد
زاید	از بہر - از برائے - از پے -
	۵ ساحراں با موسی از[3] استہزا را / بر گرفتہ چوں عصائے او عصا
	انصراف و بعضے - علت ہم تجاوز ہم بیاں استعانت - ابتدا - تخصیص - بر تفضیل واں ہم بمعنیٔ برائے و قسمت و مفعول - در جزو وصفے - انفصال و ہم صلہ - زاید شمر را
مفعول علامت	مرا یکدرم بود بر داشتند / بکشتی - و درویش بگذاشتند
اضافی[4]	شور بختاں بآرزو خواہند / مقبلاں را زوال نعمت و جاہ
	در تخم تکبر مفشاں سینہ[5] را / پشت مدہ صحبت دیرینہ را

حاشیہ:

[1] برائے اظہار سببیت نباشد بلکہ بموضع انفصال و انتزاع ظاہر کند

[2] کہ بعد بعضے از افعال بطور لازم آید چنانکہ بعد پرسیدن فراموش کردن یاد آمدن - یاد کردن ۔ جوابش داد یوسف کاے پریزاد نیاید با تو کس را از پری یاد یعنی در مقابل تو کسے را پری یاد نمی آید

[3] یعنی از استہزا را ۔ از برائے استہزا

۳۴

فائدہ

گاہے را بہمراہ فعل متعدی علامت مفعول ثانی باشد - چوں حکیم را پرسیدند از سخاوت و شجاعت کہ کدام بہتر است -

[4] بجائے اضافت مقبلاں را زوال نعمت و جاہ = زوال نعمت و جاہ مقبلاں

[5] سینہ را = در سینہ

معنی	مثال
	ع کہ چوں صبح را شاہ چیں بار داد
علت	ے قضا را[1] من و پیرے از فاریاب رسیدیم در خاکِ مغرب آب
عوض	ایں اسپ دہ دینار را خریدم
برائے	ع خدا را[2] بر من بیدل بہ بخشائے
	" آزموں را یک زمانی خاک باش
بر	ے چو بشنید رستم میاں را بہ بست از انجا کہ رخش[3] ابر نشست
زاید	" امید زندگانی را[4] کہ دارد تن رنجور من جانِ رواں است
بمعنی با	" ختم الرسل اگرچہ بجود دادت از کرم آں نسبتے کہ داشتہ[5] ہاروں کلیم را
زا = از	" دہن ناکشادہ لب آبگیر کہ آید لب غنچہ[6] را بوے شیر
تخصیص	منت خدا[7] را است۔ ہرچہ درویشاں است۔ وقف محتاجاں ست

را ئے مفعولی شود گاہے اضافی گاہ در
گاہ علت گہہ عوض۔ گاہے برائے و گاہ بر
گاہ زاید می شود گاہے بجائے با و زا
گاہ تخصیصی شود ایں حرف اے جانِ وفا

تائے مرکبہ

ہمیں	ع تا ترا[8] از دور دیدم رفت ہوش و عقل من
ہر گرہ	ے ز صاحب غرض تا سخن[9] نشنوی وگر کار بندی پشیماں شوی

[1] قضا را یعنی بسبب قضائے الٰہی
[2] خدا را یعنی برائے خدا
[3] رخش را ابر نشست یعنی برابر نشست بر رخش
[4] یعنی امید زندگانی کہ دارد
[5] آں نسبتے کہ ہارون با کلیم داشت
[6] یعنی از لب غنچہ بوئے شیر آید
[7] منت خدا را است یعنی منت خاص برائے خدا است
[8] تا ترا از دور دیدم یعنی کہ ترا از دور دیدم
[9] تا سخن نشنوی یعنی اگر سخن نشنوی

معنی | مثال

بیاں ؎ بفرمود تا کوس روئیں زدند | سراپردہ بر پشت پرویں زدند

" عمر گرانمایہ دریں صرف شد | تا چہ خورم صیف و چہ پوشم شتا

ابتدا " بنگر تا[1] گلستانِ معنی شگفت | بر وہیچ بلبل چنیں خوش نگفت

شرط ع تا[2] سنگ بکف آید بر شیشۂ ہستی زن

علت " بیاد کس نیایم تا[3] نباشم بارِ خاطر ہا

دعا ؎ تا[4] ہفت چرخ بر سرِ ایں چار عنصر است | حفظت ہمیشہ بر سرِ ایں ہفت و چار باد

معنی تا شد ہمیں - ہرگز - بیاں و ابتدا
گہ برائے شرط و علت ہم دعا و انتہا

بائے مرکبہ

استعانت ؎ یکے با چشمِ دل بنگر دریں زندانِ خاموشی
کہ اینجا صد ہزاراں کس ندیماں ندم بینی

باوجود ع با[5] آنکہ سراپائے مرا تیغ بلب کرد

عطف ؎ می دود چوں یاد بر شیب و فراز این جہاں | پیش عاشق در طریقت کوہ با[6] صحرا یکے است

اختصاص تاج داری سزائے گوہر تست | تاج با[7] ماست لیک بر سر تست (علی خراسانی)

قبضہ و تصرف ہنوز نگراں است کہ ملکش با[8] دگراں است (نظامی)

؎ لیک ملکے کہ دارم از پدراں | عیب باشد کہ ہست با دگراں

تقابل ع با[9] روئے تو آفتاب ہیچ است

[1] تا = از وقتیکہ یعنی از ابتداء آں وقت
[2] تا = یعنی چوں
[3] تا = تا کہ
[4] تا = تا وقتیکہ
[5] با وجود آنکہ
[6] کوہ با صحرا یکے است = کوہ و صحرا یکے است
[7] تاج باماست = تاج مخصوص بہ ماست
[8] با دگراں است ۔ یعنی در قبضہ و تصرف دیگراں است
[9] با روئے تو = بہ مقابل روئے تو

معنی	مثال	
ظرفیه	در نمی گیرد نیاز و ناز ما با حسن دوست	خرم آن کز نازنیناں بخت برخوردار داشت
از	زمن خورد و با خورد نشتان دیر نیست	هنوزش ز خوردن شکم سیر نیست
بر	شبانی کند گرگ با گوسفند	هماں شیر با گور نارد گزند
معیت	ز اندیشهاے چنیں هولناک	دو لشکر غنودند با ترس و باک
صله	برآورد سر مرد بسیار داں	چنیں گفت با خسرو کارداں
سمت	برنیت بگویم حدیثے درست	اگر گوش با بنده داری نخست
عوض	فرهاد کوه غم را با جاں نمی فروشد	مسکیں گراں خرید است ارزاں نمی فروشد

استعانت - با وجود عطف و تخصیصی شمر
هم تصرف هم تقابل - ظرفیه آید دگر
گه برائے از شود گاهی دهد معنی بر
هم معیت هم صله - سمت و عوض را هم نگر

حروف عاطفه

عطف اتصال

از حروف عاطفه باشد الف - هم - نیز - پس
با وجود و کاف و ها و - واو و نه - دیگر سپس

حروف تردید

یا - اگر هم خواه و حرف کاف تردیدی شود
کاف و بلکه نیز بل بهر ترقی هم بود

حروف استدراک

از برائے حرف استدراک لاکن - لیک داں
ہم و لیکن ہم ولے - امّا - مگر - الا بخواں

حروف ندا و ندبہ

بہر ندا می آورند اے ہم الف پس یا - ایا
وز بہر ندبہ وا - الف آرند چوں واحسرتا

حروف زایدہ برائے تحسین کلام

اندر - فرو - بر - اندروں - مر - خود - ہمیں گاہ و فرا
از - ہر - دروں - آں - باز - ہم - وا - می فراز و آر - را

تمت بالخیر

لے در اُردو اے - ارے -
ابے - اُو - ابے او حروف ندا
ہاں شتہ و اے - ہائے - وائے
ہاے ہاے - ہے ہے - آہ
حروف ندبہ اند -

بفضلِ خُدا

انسٹیٹوٹ پریس میں جو (سر سیّد علیہ الرحمۃ کا قایم کردہ اور محمدن کالج کی مِلک ہونے کی وجہ سے حقیقی معنوں میں ایک قومی پریس ہے) لوہا اور پتھر دونوں قسم کے چھاپوں میں اُردو و انگریزی کا ہر قسم کا کام بہت صحت اور کفایت سے ہوتا ہے اور وقت پر دیا جاتا ہے۔ مطبع کو اس کے قدیم و اہلِ نظر سر پرستوں کی جانب سے جو اطمینان بخش اسناد حاصل ہوئی ہیں اُن کی نقل عند الطلب روانہ کی جاسکتی ہی۔ اہلِ ذوق و ضرورت کم از کم ایک بار ضرور امتحان فرمائیں۔ نرخ زبانی یا بذریعہ خط و کتابت طے ہو سکتا ہی۔

علی گڑھ انسٹیٹیوٹ گزٹ نامی ایک اخبار بھی اس پریس سے نکلتا ہی جو کالج کا سرکاری اخبار ہے اور جو سر سیّد علیہ الرحمۃ نے کالج کی بنا سے بھی قبل جاری کرنا شروع کیا تھا اور جس میں کالج کی خبروں کے علاوہ عام خبریں اور مفید مضامین شائع ہوتے ہیں۔ قیمت سالانہ ۴ روپیہ ششماہی ۲ روپیہ ۸ آنہ۔ اشتہارات کا نرخ زبانی یا خط و کتابت سے طے ہو سکتا ہی۔

مفید و دلچسپ کتابوں کا بھی ایک خاصہ ذخیرہ اس پریس میں فراہم رہتا ہے جو قابل دید ہی۔ اور آج کل نہایت ارزاں اور رعایتی اور تاجرانہ تخفیف کی شرح سے فروخت ہو رہا ہی۔ مفصل فہرست طلب کرنے پر روانہ کی جاسکتی ہی۔

ہر قسم کی خط و کتابت اور درخواستوں کے لئے پتہ: **منیجر صاحب انسٹیٹیوٹ پریس علیگڑھ**

۱. نورالحسن ہید - مرتب -

۲. مثلث -

۳. ماخذ -

۴. فارسی گرامر -